

De Bijbel

John Barton

De Bijbel

HET BOEK, DE VERHALEN,
DE GESCHIEDENIS

Vertaald door Ton Heuvelmans, Aad Janssen en Marianne Palm

2019

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2019 John Barton
Copyright Nederlandse vertaling © 2019 Ton Heuvelmans, Aad Janssen,
Marianne Palm
Oorspronkelijke titel *A History of the Bible. The Book and its Faiths*
Oorspronkelijke uitgever Allen Lane, Londen
Omslagontwerp Buro Blikgoed
Omslagillustratie *Oude lezende vrouw, waarschijnlijk de profetes Hanna*,
Rembrandt van Rijn, 1631. Collectie Rijksmuseum Amsterdam
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Bariet Ten Brink, Meppel
ISBN 978 94 031 4850 2
NUR 680/700

debezigebij.nl

Voor Katie

Inhoud

Kaarten 10

Inleiding: de Bijbel vandaag 17

DEEL ÉÉN

Het Oude Testament

- 1 Het oude Israël: geschiedenis en taal 41
- 2 Het Hebreeuwse verhaal 64
- 3 Wet en wijsheid 90
- 4 Profetieën 126
- 5 Gedichten en psalmen 155

DEEL TWEE

Het Nieuwe Testament

- 6 Het christelijke begin 193
- 7 Brieven 217
- 8 Evangeliën 247

DEEL DRIE

De Bijbel en zijn teksten

- 9 Van boeken tot Schrift 279
- 10 De christenen en hun boeken 309
- 11 Officiële en niet-officiële teksten 340
- 12 Bijbelse handschriften 368

DEEL VIER

De betekenissen van de Bijbel

- 13 Het thema van de Bijbel 399
- 14 Rabbijnen en kerkvaders 424
 - 15 De middeleeuwen 458
- 16. De Reformatie en haar lezingen van de Bijbel 493
 - 17 Vanaf de verlichting 521
 - 18 Het vertalen van de Bijbel 554

Conclusie: de Bijbel en het geloof 597

Noten 625

Verder lezen 667

Bibliografie 683

Verwijzingen naar de Bijbel 703

Lijst van illustraties 715

Dankbetuiging 717

Register 719

1. Het Nabije Oosten in oudtestamentische tijden

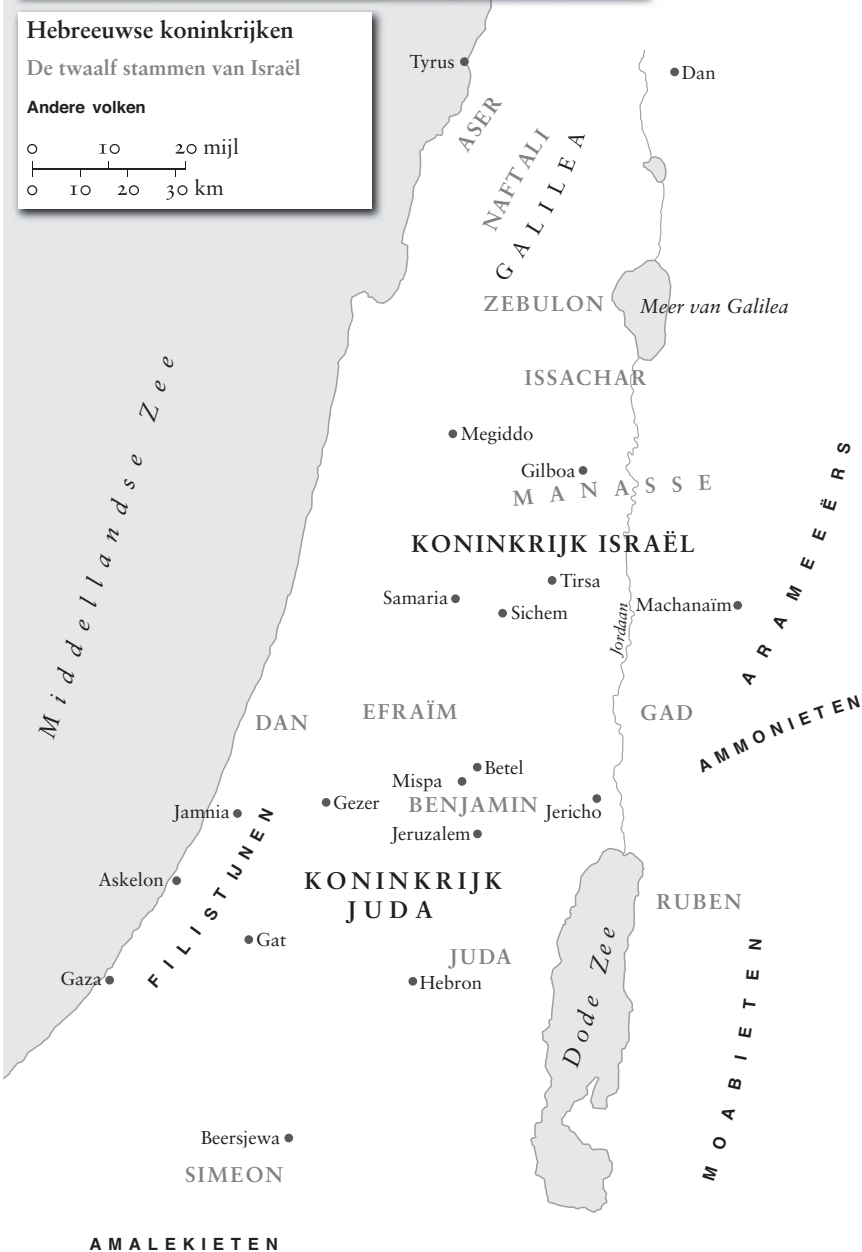
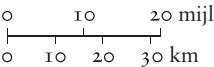

2. Het land Israël volgens het Oude Testament

Hebreeuwse koninkrijken

De twaalf stammen van Israël

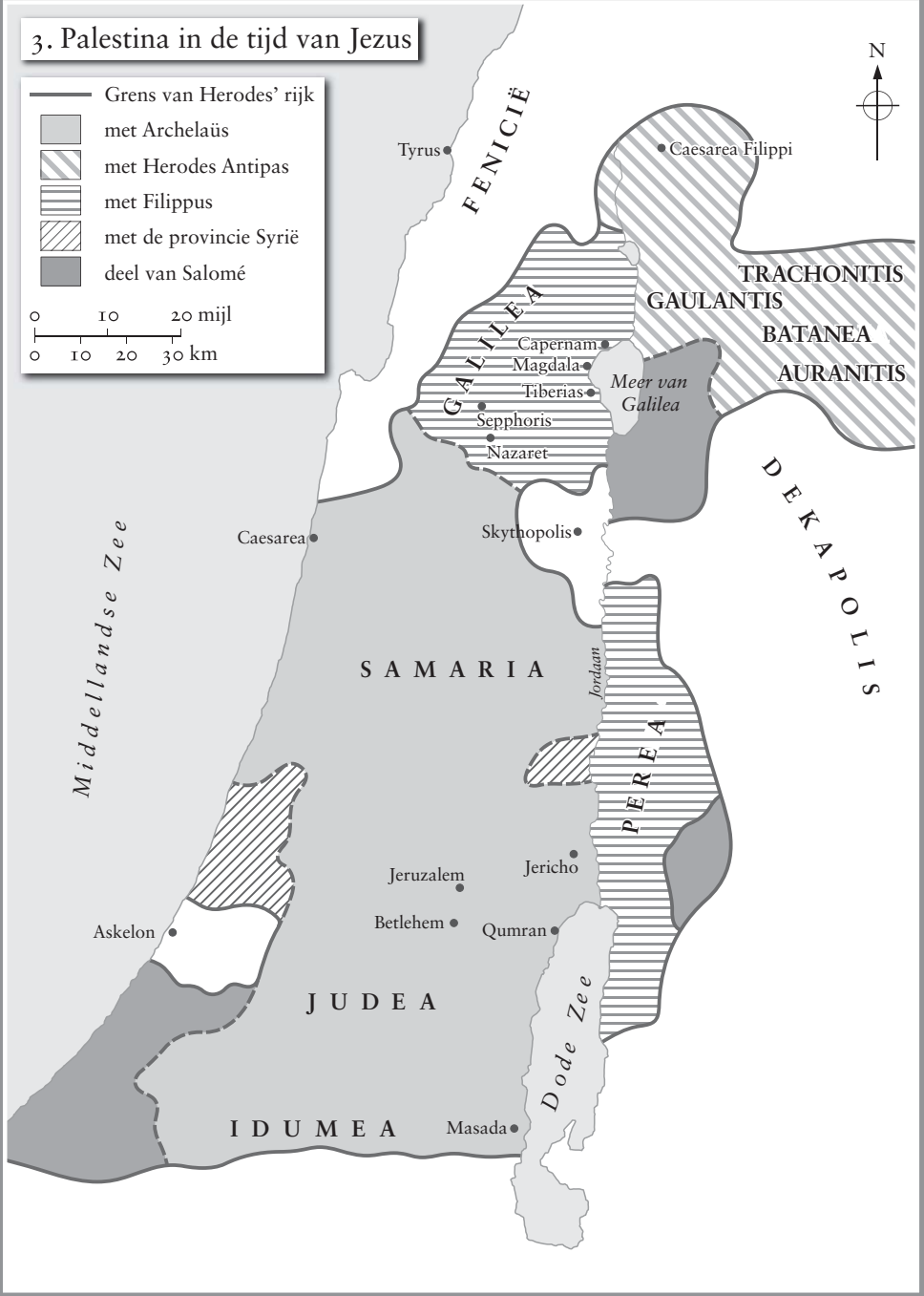
Andere volken

3. Palestina in de tijd van Jezus

- Grens van Herodes' rijk met Archelaüs
- met Herodes Antipas
- met Filippus
- met de provincie Syrië
- deel van Salomé

0 10 20 mijl
0 10 20 30 km

4. De Middellandse Zee tijdens het Romeinse Rijk

Inleiding: de Bijbel vandaag

De Canadese literair criticus Northrop Frye (1912-1991) schreef over de Bijbel: 'dit enorme, grenzeloze, tactloze boek staat midden in onze culturele erfenis [...] en frustreert al onze pogingen om het te omzeilen'.¹ In een seculier tijdperk vinden sommigen het wellicht verrassend hoeveel belangstelling er nog steeds te vinden is in de Bijbel, zoals de festiviteiten voor het vierde eeuwfeest van de King James-versie, soms ook de Geautoriseerde Versie genoemd, in 2011 duidelijk aantoonde; zelfs zij die niet geloven in het christendom blijven gefascineerd door het voortbestaan ervan. Gelovigen beschouwen de Bijbel vaak als geïnspireerd door God, met een hoge mate van autoriteit in zaken van geloof en praktijk. Voor niet-gelovigen is de Bijbel een zeer belangrijk document voor onze westerse cultuur: voor tal van lezers blijft het een uiterst interessante verzameling van belangrijke literaire werken. De geschiedenis van die werken, en van de manier waarop ze zijn verspreid en geïnterpreteerd, vormt een centraal onderdeel van de westerse literatuurgeschiedenis.

Dit boek vertelt het verhaal van de Bijbel vanaf het begin in de folklore en mythen van het verre verleden tot aan de tegenwoordige status en interpretatie ervan. Het beschrijft het ontstaan, de overlevering en verspreiding van de Bijbel, en legt uit hoe hij is gelezen en gebruikt vanaf de oudheid tot heden, zowel in de oorspronkelijke talen als in vertaling. Ik hoop dat het onder meer het beeld zal wegnemen van de Bijbel als een heilige monoliet tussen twee zwartleren kaften, en dat het de betekenis doet herleven van een product van een langdurig en intrigerend proces, en de buitengewoon gevarieerde manieren waarop het boek in de loop van de eeuwen is gelezen. Centraal staat

ook hoe moeilijk het is om van de Bijbel tot een religieus geloof te geraken: hoewel jodendom en christendom beweren zich te baseren op Bijbelboeken, kan geen van beide rechtstreeks op de Bijbel worden teruggevoerd. Sterker nog, de Bijbel heeft veel elementen in zich die problematisch zijn voor zowel het joodse als het christelijke geloof. Niet alleen door alom bekende, moreel verwerpelijke aspecten, zoals het uitroeien door God van onschuldige mensen in de verhalen over de Israëlitische verovering van het Beloofde Land, maar ook door de verscheidenheid aan genres (verhalen, profetieën, poëzie), waarvan vele niet bijdragen tot dogmatische definities, en door hun setting in de antieke culturen met tal van elementen die wij niet delen. Tegelijkertijd is het mijn plan aan te tonen dat de Bijbel een belangrijke bron van religieus inzicht is, vooropgesteld dat hij gelezen wordt in zijn oorspronkelijke context en rekening houdend met de omstandigheden waarin hij geschreven is.

De geschiedenis zal noodzakelijkerwijs veel voorgeschiedenis bevatten wanneer ik uitleg hoe Bijbelboeken werden geschreven, aangezien weinige of geen het resultaat zijn van een simpele compositie door één auteur: de meeste vormen een ingewikkelde samenstelling, en sommige zijn geïnspireerd door andere, zodat er in de meer recente boeken elementen van oudere boeken zijn opgenomen. De Bijbel is derhalve op zichzelf al het verslag van een dialoog tussen auteurs en overleveraars van traditie, en bevat in veel van zijn boeken commentaar op veel andere boeken. Het Nieuwe Testament levert vaak commentaar op het Oude, dat vrijwel integraal al werd beschouwd als 'Heilige Schrift' (ik zal de betekenissen van deze bedrieglijk vertrouwde term nader uitleggen) in de wereld waarin het Nieuwe Testament ontstond. De mate waarin het Oude Testament gezaghebbend blijft voor christenen – en als dat zo is, hoe moet het dan gelezen worden naast de nieuwe ideeën die geïntroduceerd werden door Jezus, Paulus en anderen – is een van de belangrijkste vraagstukken in de christelijke theologie, zoals het dat altijd al is geweest. Het Nieuwe Testament spreekt over het Oude Testament als 'door God geïnspireerd' (letterlijk staat er 'door God ingeblazen') in 2 Timoteüs 3:16. Christenen hebben dat idee ook uitgebreid naar de boeken van het Nieuwe Testament. Het is echter niet duidelijk wat de invloed hiervan is op de manier waarop de Bijbel daadwerkelijk functioneert, of wat dat betekent voor

het gezag dat hij uitoefent op gelovigen. De Bijbel ‘geïnspireerd’ noemen impliceert dat God de hand heeft gehad in het productieproces, maar hoe dat precies gegaan is wordt zelden nader verklaard.

Een volgend doel is de huidige staat van de Bijbelse wetenschap te analyseren. De Bijbel is in de moderne tijd onderwerp van fijnmazig en kritisch onderzoek, en er bestaat een zee aan theorieën over ontstaan, betekenis en status ervan, waarin de argeloze lezer gemakkelijk zou kunnen verdrinken. Het is mijn bedoeling om de huidige consensus voor zover die bestaat te beschrijven, om redelijke opties te bespreken voor controversiële onderwerpen en om gebieden aan te geven waarin we beter ons best zouden kunnen doen.

Afgezien van deze beschrijvende taken poneert het boek ook een stelling: dat de praktijken van religieuze geloofsrichtingen niet direct teruggevoerd kunnen worden op de Bijbel, of het nu gaat om joodse of christelijke godsdienst. Ik zal poneren dat de Bijbel – beschouwd als een verzameling godsdienstige teksten – om tal van redenen onvervangbaar is; dat het christendom in wezen geen Bijbelse religie is, hoewel het pretendeert zich te richten naar een boek dat gezien wordt als één, heilig werkstuk. Op dezelfde wijze is het jodendom, hoewel het de Hebreeuwse Bijbel vereert, ook niet op de Bijbel geënt, zoals alom wordt aangenomen. Misschien is de islam het ideale type boekreligie. In vergelijking daarmee nemen zowel jodendom als christendom aanzienlijke afstand van hun voornaamste heilige tekst. De Bijbel is alles behalve een credo of een ‘Belijdenis’, zoals de grote protestantse Augsburgse Confessie voor de lutheranen of de Confessie van Westminster voor sommige calvinisten. Het is een mengelmoes van materialen waarvan er maar weinig rechtstreeks de vraag beantwoorden wat er geloofd moet worden. De geschiedenis van de Bijbel is derhalve het verhaal van de interactie tussen de religie en het boek, omdat de twee niet volledig aan elkaar gekoppeld zijn.

Er zijn richtingen in het christendom die beweren dat ze simpelweg ‘Bijbels’ zijn (geen enkele richting binnen het jodendom beweert dat), maar in werkelijkheid zijn de structuren en de inhoud van het christelijke geloof, zelfs onder christenen die menen dat hun geloof geheel en al gebaseerd is op de Bijbel, anders georganiseerd en verwoord dan de inhoud van de Bijbel. Dit is het duidelijkst te zien in het christelijke fundamentalisme, dat de Bijbel verafgoodt maar hem groten-

deels niet begrijpt.² Fundamentalisten vereren een Bijbel die niet echt bestaat, een volmaakte tekst die volmaakt weergeeft wat zij geloven. De omschrijving van de Bijbel (met uitwassen en al) die volgt, zal noodzakelijkerwijs verontrustende leesstof zijn voor degenen die het boek idealiseren, maar ik zal ook aantonen dat het niet de volledige grondslag is noch kan zijn van zowel het jodendom als het christendom. Op die manier zal ik pleiten voor het kritische onderzoek zoals moderne Bijbelwetenschappers dat verrichten. Zij richten zich op de Bijbel zonder ervan uit te gaan dat alles wat erin staat moet worden beschouwd als gezaghebbend en waar.³

In werkelijkheid bestaan er geen richtingen in christendom of jodendom die op elk punt overeenkomen met de inhoud van de Bijbel. Vaak is die inhoud zelfs in tegenspraak met wat er van de Bijbel gemaakt is en hoe die gelezen wordt. Het christendom kent bijvoorbeeld uiterst belangrijke doctrines, zoals die van de drie-eenheid, die vrijwel volledig afwezig zijn in het Nieuwe Testament; daarentegen kent het Nieuwe Testament uiterst belangrijke ideeën, zoals Paulus' theorie over 'verlossing door genade via het geloof', die zeker tot aan de Reformatie nooit deel uitmaakten van de officiële orthodoxie, en zelfs tegenwoordig niet in de geloofsbelijdenis staan. Op dezelfde manier gaan de ingewikkelde religieuze gewoonten en tradities in het orthodoxe jodendom veel verder dan wat er in de Hebreeuwse Bijbel staat: het verbod bijvoorbeeld om bij dezelfde maaltijd zowel vlees als zuivel te eten, met alle gevolgen voor de inrichting van keukens om te voorkomen dat die twee ooit per ongeluk met elkaar in contact komen, lijkt op Exodus 23:19 ('je mag een geitenbokje niet koken in de melk van zijn moeder'), maar gaat veel verder dan wat de tekst vereist. Wat het jodendom trouwens meestal zelf ook toegeeft.*

De Bijbel is van onschatbaar belang voor zowel jodendom als christendom, maar niet als heilige tekst waarvan op de een of andere manier hele religieuze systemen kunnen worden afgeleid. De inhoud verheldert de oorsprong van christendom en jodendom en verschaft

* Bijbelcitaten komen uit de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), Haarlem 2017, tenzij anders aangegeven. Het is de standaard geworden voor academisch citeren; andere versies worden besproken in hoofdstuk 18.

spirituele principes waarop beide geloven zich kunnen baseren; maar ze legt aan latere generaties geen beperkingen op, zoals een geschreven grondwet doet. Het zijn simpelweg heel verschillende dingen. Het is een vergaarplaats van geschriften, die in diverse stadia van hun ontwikkeling geschapen zijn door beide geloven en die ook mede hebben vormgegeven. Latere generaties gelovigen moeten in positieve, maar ook kritische zin rekening houden met deze ontwikkeling. Religieus gezag toekennen aan zo'n document betekent dat het woord 'gezag' wordt opgerekt. Dat kan men alleen volhouden wanneer men dit boek interpreteert op een heel speciale manier, die verschilt van hoe men andere boeken interpreteert.

Als de heilige tekst van het christendom een mengelmoes is van diverse genres – hoofdzakelijk verhalen, aforismen, gedichten en brieven – betekent dat een groot, complex geheel. Het katholicisme erkent andere gezagsbronnen naast de Bijbel, maar baseert zich principieel op de Bijbel; protestanten ontwikkelen theorieën volgens welke alles wat van belang is voor de godsdienst op de een of andere manier aanwezig is in de Bijbel, en sommigen beweren zelfs dat er niets mag worden gepraktiseerd of geloofd dat niet expliciet wordt gesanctioneerd door de Bijbel. Ik vind dat dit wijst op misbruik van deze teksten. Ze zijn wel degelijk van uitiem belang voor het christelijke geloof, maar kunnen onmogelijk de last dragen die er soms op wordt gestapeld. Het jodendom heeft een subtielere benadering van de Bijbel: terwijl het de Bijbel evenzeer vereert als vele christenen, beweert het niet dat alles in de gepraktiseerde godsdienst Bijbels geïnspireerd hoeft te zijn. Het erkent ontwikkelingen in nieuwe richtingen. Het jodendom heeft zodoende een heilig boek en een samenstel van godsdienstige geloofsrichtingen en -praktijken, maar het is bekend dat die twee niet precies samengaan, ook al worden ze beschouwd als congruent. Dat is misschien wel een beter model om ook het christendom op te vatten dan de gebruikelijke protestantse voorstelling van doctrine en praktijk als rechtstreeks ontleend aan de Bijbel. Deze opvatting laat ruimte tussen de Bijbel en de godsdienst, en maakt het in principe mogelijk dat de Bijbel op zijn eigen merites wordt beoordeeld, en dat een godsdienstig geloof zich kan ontwikkelen zonder er volledig door te worden ingeperkt. De relatie tussen de twee dient voortdurend onderwerp van gesprek te zijn.

De culturele Bijbel

De Bijbel heeft twee verschillende verschijningsvormen in de moderne wereld. Allereerst is de invloed ervan in de westerse samenleving vaag te herkennen in de marge van zowel de populaire als de geletterde cultuur, bijvoorbeeld als bron van citaten en zinspelingen. Journalisten kunnen erop rekenen dat hun lezers de betekenis van een 'David-en-Goliath-strijd' begrijpen, of een verwijzing naar geld als de wortel van alle kwaad, hoewel het publiek misschien niet weet waar de zinspelingen vandaan komen en denkt dat Shakespeare wordt geciteerd. Veel mensen zullen bijvoorbeeld de volgende citaten herkennen:*

Ben ik mijns broeders hoeder? (Genesis 4:9)
 Een mens leeft niet van brood alleen (Deuteronomium 8:3)
 Zeventig jaar duren onze dagen (Psalm 90:10)
 De goddelozen hebben geen vrede (Jesaja 48:22)
 Het zout der aarde (Matteüs 5:13)
 Parels voor de zwijnen (Matteüs 7:6)
 Geen plaats in de herberg (Lucas 2:7)
 De boven ons gestelden (Romeinen 13:1)
 Liefdewerk (1 Tessalonicenzen 1:3)
 Niemand kan twee heren dienen (Matteüs 6:24)
 De ware jakob (Genesis 27)
 Iemand jonassen (Jona 1:15)
 Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook een ander niet (To-bit 4:15)

Maar de exacte bron zullen ze niet kennen, en waarschijnlijk al helemaal niet welke betekenis ze hebben in de diverse boeken waarin ze staan. Bijbelse geletterdheid, zoals het soms genoemd wordt, bestaat nog steeds, en onder anderen adverteerders kunnen er gretig gebruik van maken. Denk bijvoorbeeld aan het alomtegenwoordige beeld van

* De vertaler citeert hier uit de Statenbijbel (1637) omdat die in het Nederlands voor tal van staande uitdrukkingen heeft gezorgd.

Eva in allerlei advertenties, en hoe visuele of verbale verwijzingen naar appels, slangen en bomen onmiddellijk worden opgepikt door consumenten.⁴

De Bijbel is niet verdwenen uit de populaire cultuur, zoals vrienden misschien hebben voorspeld en (zoals eerder vermeld) het vierde eeuwfeest van de officiële King James-versie toonde aan in hoeverre die nog steeds in de breedste zin een cultureel referentiepunt is voor veel geletterden, zelfs wanneer het eerder gaat om stijl dan om inhoud (zie ook hoofdstuk 18). Alleen al de Oxford University Press verkoopt op jaarbasis een kwart miljoen Bijbels in de King James-versie.⁵ Het is opvallend hoe vaak atheïsten het boek prijzen, zelfs al distantiëren ze zich van de godsdienstige beweringen erin: Richard Dawkins bevestigt de culturele status ervan en spaart Bijbelwetenschappers voor zijn theologische kritiek,⁶ en Philip Pullman voert campagne om de lessen in Bijbelse geschiedenis en verhalen op scholen te behouden, maar dan wel samen met volksverhalen en mythen.⁷ Pullmans eigen mythologische systeem in de trilogie *His Dark Materials*⁸ is in zekere zin een bewust antichristelijke bewerking van het verhaal van Adam en Eva, waarin het verwerven van zelfkennis en seksueel bewustzijn niet als iets slechts maar als iets goeds wordt voorgesteld. Christelijke exegeten associeerden het soms met het verhaal uit Genesis.

De Bijbel heeft nog steeds grote culturele invloed in de Verenigde Staten, veel meer dan in Europa. Een sterke evangelische traditie op vele maatschappelijke terreinen in Amerika zorgt ervoor dat de Bijbel een zeer prominente rol blijft spelen, zelfs voor niet-gelovigen. Wanneer politici de Bijbel bekritiseren of negeren wordt dat politiek als niet verstandig beoordeeld. Dat betekent niet per se dat mensen in het algemeen ook veel in de Bijbel lezen: het is eerder een icoon dan een onderwerp van studie.⁹ In diverse staten wordt van tijd tot tijd een 'jaar van de Bijbel' uitgeroepen, bijvoorbeeld in 2012 in Pennsylvania.¹⁰ Ondanks de theoretische scheiding van Kerk en Staat in de vs is de Bijbel een belangrijk publiek symbool voor de in wezen christelijke grondslag van het dagelijkse leven. In Groot-Brittannië, waar gehechtheid aan de Bijbel veel minder sterk is, functioneert het boek nog steeds als heilig voorwerp. Zo zijn veel mensen bijvoorbeeld nog steeds bereid voor de rechter te zweren 'op de Bijbel'. En er zijn speciale, in wit leer gebonden bijbels verkrijgbaar voor bruiden op het altaar.

De Bijbel is nog steeds een bestseller in de meeste Europese landen. Maar hoe meer de aantrekkingskracht van het christendom afneemt, hoe meer de belangstelling voor gedetailleerde studie ervan terugloopt.

De Bijbel in geloofsgemeenschappen

De tweede manier waarop de Bijbel aanwezig is in de moderne wereld is te vinden binnen de geloofsgemeenschappen van christendom en jodendom, waar het boek zijn centrale betekenis behoudt. De afgelopen decennia is binnen het jodendom de belangstelling voor de nieuwe Engelse vertaling van de Tanach (Jewish Publication Society, 1985 en 1999) en de grote Jewish Study Bible enorm toegenomen.¹¹ (Orthodoxe joden bestudeerden doorgaans liever de Talmoe'd dan de Bijbel, ondanks het aanzien dat de Bijbel natuurlijk geniet binnen het jodendom.) Binnen de praktijk van het christendom heeft de Bijbel zo ongeveer de laatste zestig jaar ook een enorme heropleving gekend. Sinds het Tweede Vaticaans Concilie, in 1962 bijeengeroepen door paus Johannes XXIII om de Kerk te hervormen en te vernieuwen, zijn rooms-katholieken aangemoedigd aan Bijbelstudie te doen. Dit heeft geleid tot nieuwe katholieke vertalingen in de meeste Europese talen, alsmede een wijdverbreid gebruik van Bijbels materiaal (commentaren en handleidingen voor Bijbelstudie), op een schaal die nooit eerder is vertoond in het katholicisme. In de documenten van het Concilie wordt als volgt verwezen naar de Bijbel:

Met moet er dus aan vasthouden dat al wat de geïnspireerde schrijvers of hagiografen beweren door de heilige Geest is beweerd. Daarom moeten we erkennen dat de boeken van de Heilige Schrift de waarheid die God omwille van ons heil in de heilige geschriften heeft willen doen optekenen onwankelbaar, trouw en zonder dwaling leren. Dus 'is de gehele Schrift door God ingegeven en nuttig om te onderrichten, te weerleggen en te verbeteren en op te voeden tot gerechtigheid, opdat de man Gods volkomen zij, toegerust tot elk goed werk' (Timoteüs 3:16-17, Griekse tekst).

Maar aangezien God in de Heilige Schrift door mensen op menselijke wijze spreekt moet de Schriftverklaarder, om te door-